

ΓΕΩΡΓ. Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ
Αναπλ. Καθηγητής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΠΟΧΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ ΠΡΟΣ ΤΙΣ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΙ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (αρχές 18ου αι. - 1821 περίπου)

Με την εισήγηση αυτή επιχειρώ μια προσέγγιση του προσφυγικού προβλήματος, που εμφανίσθηκε στα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα κατά την προεπαναστατική περίοδο και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Κεντρικό άξονα αυτής της μελέτης συνιστά η πολλαπλή διάσταση του φαινομένου της εποχικής μετανάστευσης των Κυθηρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές αναφορικά με τις θετικές του επιπτώσεις σε μια πολυδιάστατης μορφής συμμετοχή των κατοίκων των νησιών στην Ελληνική Επανάσταση. Η εποχική μετανάστευση, ως προς τις διαστάσεις που λαμβάνει και τις οποίες κατά κύριο λόγο εξετάζω εδώ, εμφανίζεται από τις αρχές περίπου του 18ου αιώνα και διαρκεί έως την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Ιδιαίτερα από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα αυτή η μεταναστευτική κίνηση προς τα νησιά των Κυθέρων ευνοείται περισσότερο από τη συγκυρία. Σημειώνω, ωστόσο, ότι η μετανάστευση, εποχική και μη, συνεχίζεται και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ο ύπατος, για παράδειγμα, Αρμοστής των νησιών του Ιονίου βεβαιώνει ότι το έτος 1841 πεντακόσιοι Κυθηριοί κάθε χρόνο αποδημούσαν για εξεύρεση εργασίας στις γειτονικές προς τα Κύθηρα περιοχές αλλά και άλλους μακρινότερους τόπους.¹

Ειδικότερα, στις επιδιώξεις αυτής της εργασίας περιλαμβάνεται η ανάδειξη της σχέσης που προέκυψε, με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, μεταξύ του φαινομένου της εποχικής μετανάστευσης και της συμμετοχής των Κυθηρίων και των προσφύγων της περιόδου αυτής στον αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Τονίζεται, ωστόσο, ότι λίγο - πολύ η διασύνδεση του φαινομένου αυτού με πρόσωπα και γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης παρατηρείται και σε άλλα νησιά του Ιονίου, αλλά δεν έχουν όμως μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί σχετικές μελέτες. Δεν παραλείπω να αναφέρω ότι, κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ, και η μετανάστευση με μόνιμη εγκατάσταση δεν είναι περιορισμένης εκτάσεως αλλά αυτή πραγματοποιείται κατά κανόνα στις πιο απομακρυσμένες από τα Κύθηρα περιοχές, κυρίως στη Μ. Ασία (Σμύρνη), περιοχή μόνιμου και με μορφή ρεύματος μεταναστευτικού κέντρου των Κυθηρίων από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα.² Πολύ χαρακτηριστικό είναι μάλιστα εκείνο που γνωρίζουμε για τους Κυθηρίους μετανάστες στη Σμύρνη. Καθώς η

¹ C.O. (Colonial Office), 136, φ. 1359, *Letter book Residency*, 20 Ιουλίου 1841, και *αυτόθι*, φ. 227 (Miscellaneous Numerical Returns), 1855.

² Ηλίας Α. Μαρσέλλος, «Σμυρναϊκά Κύθηρα» στο: *Μία αποδημία εις Κύθηρα*, Αθήναι 1974, σ. 70-80.

μετανάστευση είχε λάβει μορφή ρεύματος προς την πόλη αυτή και ο αριθμός των Κυθηρίων μεταναστών, εποχικών και μη, είχε αυξηθεί, από τα μέσα του 18ου αιώνα όλοι οι μετανάστες που προέρχονταν από τα Ιόνια νησιά αποκαλούνταν συλλήβδην Κυθήριοι, όπως συνέβαινε και με τους Ιόνιους της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι αποκαλούνταν συνολικά Κεφαλονίτες και εκείνοι της Πάτρας που αναγνωρίζονταν αποκλειστικά ως Ζακυνθinoί.³ Ωστόσο, και τα πρόσωπα αυτά που σχετίζονται με το είδος της μετανάστευσης με μόνιμη εγκατάσταση και επιστρέφουν κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης στα Κύθηρα αντιδρούν λίγο - πολύ, την ίδια περίοδο και υπό τις ίδιες κοινωνικές, πολιτικές και εθνικές συνθήκες, όπως και εκείνα της εποχικής μετανάστευσης. Η διαφορά βρίσκεται στο γεγονός ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες, Κυθήριοι ή άλλοι Έλληνες, ή οι επιστρέφοντες στην ιδιαίτερη πατρίδα τους Κυθήριοι, ύστερα από παροδική διαμονή σε εκτός Κυθήρων περιοχές, προέρχονταν από τις πλησιέστερες προς τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα ελληνικές περιοχές (Κρήτη-Πελοπόννησο-Στερεά), όπου το φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης, κατά κανόνα, είχε λάβει μεγαλύτερη και διαρκέστερη έκταση.

Καθεστώς γαιοκτησίας και συνθήκες που ευνοούν την εποχική μετανάστευση (αρχές 18ου αι. - 1821 περίπου)

Από τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας και ιδίως από το έτος 1363, όταν τα Κύθηρα περιήλθαν στους Βενετούς υπό το ιδιόμορφο σύστημα συμμετοχής των Venier στα έσοδα του βενετικού κράτους (*compartecipi*), άρχισε να αναδιαμορφώνεται το γαιοκτητικό καθεστώς, του οποίου κύριο γνώρισμα ήταν η φεουδαλική οργάνωση.⁴ Η τάξη των γαιοκτημόνων της πρωτεύουσας του νησιού, Καψάλι (μεταγενέστερα Χώρα-Κύθηρα), συγκροτήθηκε αρχικά από τους αντιπροσώπους των Venier στα Κύθηρα (κλάδος της οικογένειας Λέοντα Κασιμάτη, που μετανάστευσε από την Κρήτη, αφού πρώτα της παραχωρήθηκαν προνόμια και μεγάλες εκτάσεις γης με φορολογικές απαλλαγές), από άλλους εποίκους, κυρίως από την Κρήτη (π.χ. η οικογένεια Γεωργίου Καλούτση) καθώς και από μέρος ντόπιων αρχοντικών οικογενειών της βυζαντινής περιόδου, οι οποίοι, μετά την επιδρομή του Βαρβαρόσα (1537), μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στη νέα πρωτεύουσα του νησιού, το Καψάλι.⁵

³ G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700 - 1863*, (Ph. D. Thesis, University of East Anglia, 1981), έκδ. από National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, S. Saripolos' Library, Αθήνα 1987, σ. 202-203.

⁴ F. Thiriet, "A propos de la seigneurie des Venier sur Cerigo", *Studi Veneziani*, XII (1970), σ. 199 κ.ε., και G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700-1863*, ό. π., σ. 68 κ.ε.

⁵ Ι.Α.Λ.Κ.Α. (Ιδιωτικό Αρχείο Λογοθέτη - Καλούτση, Αθήνα), Γενεαλογία οικογένειας Καλούτση (χφ.), *passim*. Πβ. Δ.Κ. Ζαγλανίκης, *Παλιόχωρα, Ζάκυνθος* 1962, σ. 9 κ.ε., και G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700 - 1863*, ό.π., σ. 33 κ.ε., και 68 κ.ε. Πβ. Δ. Ανδριτσάκη - Φωτιάδη - Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκά Μελετήματα*, 1982, σ. 21 κ.ε., και 65 κ.ε.

Η δημιουργία του πυρήνα αυτού στη νέα πόλη (σημ. "Χώρα-Κύθηρα", και κατά τους πρώτους αιώνες της βενετικής κατάκτησης με την ονομασία "Καψάλι", σημερινή ονομασία του επινείου της πρωτεύουσας του νησιού), με την πάροδο του χρόνου ήταν επόμενο να συντελέσει στην ενίσχυση της θέσης των ευπόρων οικογενειών, οι οποίες άρχισαν, διεκδικώντας τα πρωτεία, να αντιπαραβάλλονται προς τις παραδοσιακές οικογένειες της μεσαιωνικής πρωτεύουσας των Κυθήρων, τον Άγιο Δημήτριο, σήμερα Παλιόχωρα. Η διοικητική απόφαση για τη μεταφορά της πρωτεύουσας των Κυθήρων στο νότιο μέρος αυτών θεωρείται, παράλληλα, και ως χωροταξικός αντιπερισπασμός της νέας ηγετικής, ξένης και εγχώριας, διοίκησης προς τους παραδοσιακούς ευγενείς, που κατοικούσαν στην τότε πρωτεύουσα του νησιού και οι οποίοι, με τη σειρά τους, επέμεναν στην ανασυγκρότησή της. Με τη σταδιακή παρακμή της, ύστερα και από τις συνέπειες γι' αυτήν από την επιδρομή του Βαρβαρόσα (1537), δόθηκε η αφορμή για τη μετακίνηση της πρωτεύουσας στο νότιο μέρος των Κυθήρων, περιοχή που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται από τα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσης των *Venier* στο νησί. Είναι βέβαια γεγονός ότι η νέα πρωτεύουσα των Κυθήρων (Καψάλι), που ενισχύεται δημογραφικά μετά την περιπέτεια της βυζαντινής πόλης του Αγίου Δημητρίου, είχε αρχίσει να αποκτά δικό της πρόσωπο και φυσιογνωμία ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα με την εγκατάσταση σ' αυτήν των πρώτων μεγάλων γαιοκτημόνων [παραχώρηση σ' αυτούς από τη διοίκηση των *Venier* και αργότερα και από τη βενετική διοίκηση (1363 κ.ε.) προνομίων και εκτάσεων γης].⁶

Γενικά, οι δομές και η λειτουργία της κοινωνίας των Κυθήρων καθώς και το σύστημα εκμετάλλευσης της γης διαμορφώνονται κατά τα μεσαιωνικά πρότυπα. Η μορφή της οικονομίας αποβαίνει φεουδαλική και ο χαρακτήρας της έχει αποκλειστικά γεωργοκτηνοτροφικό προσανατολισμό. Η ταξική διάρθρωση λαμβάνει, χωρίς να τηρούνται οι αναλογίες στη διάσταση και στη δυναμική, τη μορφή που συναντούμε και στα άλλα Ιόνια νησιά με κύριο γνώρισμα τις δυσμενείς επιπτώσεις της μεγάλης ιδιοκτησίας στην οικονομία του νησιού και την αναγκαστική, εκ των πραγμάτων, προσαρμογή του πληθυσμού στο σύστημα της επιμόρτου αγροληψίας.⁷ Οι περισσότεροι από τους κατοίκους έγιναν πάροικοι, προσκολλημένοι στα κτήματα των *Venier*, άλλοι «κολλήγοι» (σέμπροι) ή ενοικιαστές των καλλιεργήσιμων εκτάσεων των μεγάλων γαιοκτημόνων και άλλοι μικροί ελεύθεροι ιδιοκτήτες, που για τη συμπλήρωση του εισοδήματός τους είχαν ανάγκη να προβαίνουν και στην ενοικίαση και την εκχέρσωση γαιών, σύστημα με το οποίο οι Βενετοί και οι ντόπιοι

⁶ F. Thiriet, *ό.π.*, σ. 199 κ.ε., και G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700 - 1863*, *ό.π.*, σ. 42 κ.ε. Βλ. του ίδιου, "Κυθηραϊκός Κώδιξ: Νόμοι, διατάγματα και προνόμια της κοινότητας Κυθήρων", στο: Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1991, σ. 83 κ.ε..

⁷ Ν.Ε.Ι.Α.Κ. (Νοταριακά Έγγραφα Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων), *Αγροληπτικές συμβάσεις, 1700 - 1863*, *passim*. Βλ. Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Δομή και λειτουργία του συστήματος των αγροληπτικών και άλλων συμβάσεων στα Κύθηρα (1700 - 1863 περίπου)", στο: Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, *ό.π.*, σ. 183 κ.ε.

μεγάλοι γαιοκτήμονες κατόρθωναν να αυξάνουν επ' ωφελεία τους, ακόμη περισσότερο, την καλλιεργήσιμη γη τους.⁸

Οι σχέσεις μεταξύ καλλιεργητών και γαιοκτημόνων καθορίζονταν με ορισμένη γραπτή συμφωνία και, σύμφωνα με τους επικρατήσαντες τύπους αγροληπτικών συμβάσεων, οι συμβαλλόμενοι, μετά την αφαίρεση των φόρων από το ακαθάριστο της συγκομιδής και με ποσοστά που ποικίλλουν, κατά περίπτωση, διαμοιράζονταν το υπόλοιπο της παραγωγής. Το είδος και γενικά ο χαρακτήρας του αγροληπτικού συστήματος διαμορφώθηκε σταδιακά με την επίδραση του μεσαιωνικού ευρωπαϊκού φεουδαλικού δικαίου, το οποίο εισχώρησε στα Ιόνια νησιά από τις αρχές του 13ου αιώνα μέσω της φραγκικής και βενετικής κατάκτησης και επιβλήθηκε πάνω στα υποτυπώδη, την περίοδο αυτή, υπολείμματα του γαιοκτητικού καθεστώτος της βυζαντινής περιόδου.⁹

Το μεγαλύτερο και ευφορότερο μέρος της αγροτικής ιδιοκτησίας στα Κύθηρα προσφερόταν για καλλιέργεια από τους μεγάλους γαιοκτήμονες σε αγρολήπτες και το νησί, κατά τους πρώτους κυρίως αιώνες της βενετικής διοίκησης, στηριζόταν κατεξοχήν στη γεωργική οικονομία, ενώ δεν είχαν ακόμη συγκροτηθεί ικανές προϋποθέσεις για αξιόλογη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Μόνο στους επόμενους αιώνες, με την αύξηση του πληθυσμού και την εξέλιξη των τεχνικών μέσων, αναπτύχθηκαν σε μικρή κλίμακα το εμπόριο, η ναυτιλία και η βιοτεχνία, με αποτέλεσμα να διαφοροποιηθεί μερικώς η οικονομική κατάσταση των κατοίκων από το 17ο αιώνα. Ακόμη, όχι τυχαία, από τις αρχές του 17ου αιώνα επεκτείνονται οι συνοικισμοί κοντά στα φρούρια αλλά και στο εσωτερικό του νησιού. Οι κάτοικοι, γι' αυτό το λόγο, ασχολούνται συστηματικότερα και με περισσότερη ασφάλεια, με τη γεωργία και την κτηνοτροφία.¹⁰

Τα μεγάλα εσωτερικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα ασθενέστερα, από εισοδηματική άποψη, κοινωνικά στρώματα, ευτυχώς δεν κληροδοούνται στους επόμενους αιώνες, το 18ο και το 19ο. Σ' αυτό συνέτεινε σημαντικά η ολοκλήρωση του καθεστώτος των ελεύθερων χωρικών (1545 περίπου κ.ε.)¹¹ καθώς και τα μέτρα που έλαβαν οι βενετικές αρχές για την προσέλκυση εποίκων στο νησί, με το να προσφέρουν, δηλαδή, σ' αυτούς υπολογίσιμα κίνητρα για μόνιμη διαμονή και εργασία όπως, λ.χ., απαλλαγή τους για πέντε χρόνια από τη φορολογία (εντριεία), εφόσον αναλάμβαναν να εκχερσώσουν και να καλλιεργήσουν συστηματικά προσφερόμενες σ' αυτούς, με τη μορφή της προσωπικής ιδιοκτησίας, γαίες που ήταν μέχρι τότε νομικά

⁸ *Αυτόθι*, σ. 183 κ.ε., και Ν.Ε.Ι.Α.Κ., *Αγροληπτικές συμβάσεις...*, 1700 - 1863, *passim*. Βλ. G.Pojago, *Le Leggi Municipali delle Isole Ionie*, Corfu 1848, τ. 3, σ. 1 - 64, και Κ. Σάθας, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, Παρίσι - Αθήναι 1880 - 1890, σ. 48 - 75.

⁹ G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700 - 1863*, *ό.π.*, σ. 33 κ.ε.

¹⁰ *Αυτόθι*, σ. 33 κ.ε., και 213 κ.ε.

¹¹ *Αυτόθι*, σ. 68 κ.ε., και 214 κ.ε. Βλ. Ν.Ε.Ι.Α.Κ., *Αγροληπτικές συμβάσεις*, 1600 - 1700, *passim*.

κατοχυρωμένες στο βενετικό δημόσιο.¹² Αντίθετα, η τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων αρχίζει να αντιμετωπίζει προβλήματα διατήρησης της προνομιακής, οικονομικής και κοινωνικής της θέσης, εξαιτίας της διαφοροποίησης των συνθηκών διαβίωσης και της αφύπνισης των άλλων κοινωνικών τάξεων. Κι αυτό, επειδή από τις αρχές του 18ου αιώνα διαπιστώνεται η αύξηση του πληθυσμού, η εμφάνιση, σε μικρή έστω κλίμακα, του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας, η εκχέρσωση μεγάλου μέρους της γης, η επέκταση της μικροϊδιοκτησίας στο μεγαλύτερο μέρος των χωρικών και η δυνατότητα σύναψης συμβάσεων εκ μέρους των αγροληπτών με πλέον συμφέροντες όρους.¹³

Τα στοιχεία αυτά παρέχουν στους χωρικούς και τους καλλιεργητές της γης τη δυνατότητα για σχετικά επαρκή αυτοκατανάλωση, η οποία στο παρελθόν απουσίαζε ή ήταν ελλιπής σε ορισμένα βασικά προϊόντα (σιτηρά, όσπρια, λάδι). Επιπρόσθετα, την ίδια περίοδο όσοι είναι ακτήμονες ή διαθέτουν μικρό γεωργικό κλήρο ή γενικά δε βρίσκουν ικανοποιητική απασχόληση με το σύστημα της αγροληψίας, ή, ακόμη, επειδή, ως λιγότερο συμφέρον δεν το προτιμούν, μεταβαίνουν κατά την εποχή των γεωργικών εργασιών και της συγκομιδής των προϊόντων και εργάζονται στις όμορες των Κυθήρων τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές και στη Μ. Ασία. Στην εποχική αυτή μετανάστευση καταφεύγουν, κατά κανόνα, οι αρχηγοί των οικογενειών και οι μεγαλύτεροι αδελφοί. Τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ή καλλιεργούσαν στο νησί τη μικρή τους ιδιόκτητη κτηματική περιουσία ή, σε περίπτωση που δεν επαρκούσε και υπήρχαν δυνατότητες να καλλιεργήσουν και άλλη, αναλάμβαναν κατά κανόνα μικροαγροκτήματα με μια από τις κατηγορίες των αγροληπτικών συμβάσεων, κατά προτίμηση την «προσωρινή κολληγία».¹⁴ Εποχικά μετανάστευαν και μέλη οικογενειών - κυρίως οι αρχηγοί των οικογενειών και οι μεγαλύτεροι αδελφοί - που δε διέθεταν ιδιόκτητη κτηματική περιουσία, ενώ τα λοιπά μέλη των οικογενειών αυτών (γυναικόπαιδα και ηλικιωμένοι άνδρες) καλλιεργούσαν, επίσης με το σύστημα της αγροληψίας, κυρίως μικροαγροκτήματα στο νησί. Εξάλλου, περιοδικά και ανάλογα με τη ζήτηση κάποιας τεχνικής εργασίας, μεταναστεύουν σε μικρή κλίμακα για τη συμπλήρωση του εισοδήματός τους και τεχνίτες - μόνιμοι κάτοικοι των Κυθήρων [π.χ. «ταμπάκηδες» (βυρσοδέψες), «κτιστάδες» (κτίστες), κ.ά.].¹⁵

¹² *Αυτόθι*, Αγροληπτικές συμβάσεις, 1700 - 1863, *passim.*, και G.N.Leontsinis, *The Island of Kythera: A social History, 1700-1863*, ό. π., σ. 68 κ.ε. Πβ. C.O. (Colonial Office) 136, vols 1391 - 1493, Local Records, Statistics, etc. (περίοδος "Βρετανικής Προστασίας"), και C.O. 136, *Memoirs on the Island of Cerigo*, by Captain Newton, 15 July 1813.

¹³ Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Δομή και λειτουργία του συστήματος των αγροληπτικών συμβάσεων στα Κύθηρα...", ό.π., σ. 183 κ.ε., και Ν.Ε.Ι.Α.Κ., Αγροληπτικές συμβάσεις, 1700 - 1863, ό.π. Πβ. R. Leonhard, *Die Insel Kythera*, Gotha 1899, σ. 31 κ.ε.

¹⁴ Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Δομή και λειτουργία του συστήματος των αγροληπτικών και άλλων συμβάσεων στα Κύθηρα (1700 - 1863 περίπου)», ό.π., σ. 56 - 65, και 540 - 558.

¹⁵ G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700 - 1863*, ό.π., σ. 192 - 194 και Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων για τους λόγους επιστροφής των Κυθηρίων, εποχικών και μή, στα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα (αταξινόμ.)

Εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση.

Η εποχική μετανάστευση των Κυθηρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές ως ιστορικό φαινόμενο, όπως κατέδειξα, προκαλείται και λειτουργεί στο χώρο και κατά το χρόνο που εμφανίζεται κάτω από ειδικές κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και εθνικές συνθήκες και προϋποθέσεις. Αυτές, για να τις συνοψίσω στο σημείο αυτό, είχαν σχέση με τις συνέπειες από την ξένη διοίκηση του τόπου, την αύξηση του πληθυσμού κατά τους 18ο και 19ο αιώνες,¹⁶ την παρακμή του αγροληπτικού συστήματος εκμετάλλευσης της γης και της ανάπτυξης, έστω και σε μικρή κλίμακα, του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας. Τα νέα αυτά δεδομένα συνέβαλαν στην πρόκληση του φαινομένου της εποχικής μετανάστευσης, φαινομένου που αφορά ένα μεγάλο μέρος του κυθηραϊκού αγροτικού και ημιαστικού πληθυσμού. Είχαν, ωστόσο, δημιουργηθεί και οι ανάλογες συνθήκες στους χώρους υποδοχής. Σημειώνω, επιπλέον, ότι η διεξαγωγή του κυθηραϊκού εμπορίου και της ναυτιλίας στις περιοχές αυτές, μαζί με την εποχική μετανάστευση των κατοίκων του νησιού, που πραγματοποιούνταν για να συμβάλλουν στις καλλιέργειες των αγροκτημάτων και της συγκομιδής των καρπών ή ακόμη και την προσφορά τεχνικών υπηρεσιών από εξειδικευμένους τεχνίτες («ταμπάκηδες», «κτιστάδες», κ.ά.), συντελούσαν σε μια εν δυνάμει πολιτισμική επικοινωνία των περιοχών αυτών, επικοινωνία, άλλωστε, που ήταν απόρροια των οικονομικών και κοινωνικών επαφών αυτής της μορφής. Επισημαίνω ιδιαίτερα ότι οι πολιτισμικές αυτές σχέσεις αναπτύσσονταν με τον άμεσο αυτόν τρόπο επικοινωνίας (εποχική αλλά και με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευση) ανάμεσα, κυρίως, στα αγροτικά πολιτισμικά περιβάλλοντα αλλά και στο πεδίο του αστικού τους στοιχείου περισσότερο με το εμπόριο, την περιοδική διακίνηση τεχνιτών και τη ναυτιλία.¹⁷

Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό της εποχικής μετανάστευσης υπερέβη τα επίπεδα της συγκυριακής του λειτουργίας και της δομικής του οργάνωσης. Έλαβε, υπό συνθήκες διαφορετικές από τα κύρια δομικά του συστατικά, κατά την έναρξη δηλαδή της Ελληνικής Επανάστασης, μορφή αποφασιστικού ιστορικού παράγοντα. Είναι, εντούτοις, αναγκαίο να σημειωθεί ότι το προσφυγικό πρόβλημα που εμφανίσθηκε την περίοδο αυτή ενισχύθηκε και από την πολιτική συγκυρία των νησιών. Τα Ιόνια νησιά την ίδια περίοδο βρίσκονταν υπό βρετανική διοίκηση. Οπωσδήποτε, το γεγονός αυτό, παρά τα δυσμενή μέτρα που η βρετανική διοίκηση είχε

¹⁶ *Αυτόθι*, σ. 242 - 263.

¹⁷ C.O. 136, φ. 1339 (register no. 13), Καταστάσεις "ξένων" που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος - Αύγουστος 1821), και Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων), Βεβαιώσεις των προεστών και εφημερίων περί καταγωγής των προσφύγων, 1821 - 1825 (αταξινόμ.) Βλ. Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις - πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων των Κυθήρων για μετάβαση προς εργασία στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1800 - 1820, (αταξινόμ.), και Ν.Ε.Ι.Α.Κ., Νοταριακές πράξεις ορισμού επιτρόπων στο νησί μετά την αποδημία Κυθηρίων στην Πελοπόννησο και αλλαχού για εξεύρεση εργασίας (εποχική και με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευση), 1700 - 1821 περίπου, και αυτόθι, *Λυτά Νοταριακά Έγγραφα, 1700-1821 περίπου* (αταξινόμ.). Πβ. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον Αγώνα του 1821*, έκδ. από Κυθηραϊκή Αδελφότητα Πειραιώς - Αθηνών, Πειραιάς 1971, σ. 46 - 60 (έκδοση εγγράφων).

λάβει για την Ελληνική Επανάσταση σε συνδυασμό και με την ουδετερότητα που ήθελε να επιβάλει στον πληθυσμό του "Ιονίου Κράτους", λειτούργησε σε αρκετά μεγάλο βαθμό ευνοϊκά προς πολλές κατευθύνσεις τόσο κατά το στάδιο προετοιμασίας της Επανάστασης (προεπαναστατική περίοδος) όσο και κατά την εξέλιξη της επαναστατικής κίνησης του Ελληνισμού. Μια απ' αυτές σχετίζεται με την αρωγή και την περίθαλψη από τους κατοίκους των νησιών των προσφύγων, ενώ άλλες εντάσσονται σε μορφές και πρακτικές πολλαπλής συμμετοχής των Επτανησίων στην Ελληνική Επανάσταση.¹⁸

Αυτήν ακριβώς την περίοδο έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης τα Κύθηρα είχαν ήδη δημιουργήσει παράδοση ιδιαίτερων μορφών αναβαθμισμένης πολιτισμικής επικοινωνίας, κυρίως με την Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Στερεά, το ανατολικό Αιγαίο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, το Ιόνιο και τα παράλια της Μ. Ασίας. Όταν, ωστόσο, ξεσπά η Ελληνική Επανάσταση, πλήθος προσφύγων από πολλές τουρκοκρατούμενες περιοχές αναζητεί περίθαλψη και προστασία στα νησιά του Ιονίου. Κατά τη διάρκεια της εποχικής μετανάστευσης είχαν αναπτυχθεί κοινωνικές επαφές και σχέσεις του εγχώριου πληθυσμού περισσότερο με τη γειτονική Πελοπόννησο (Βάτικα, Γύθειο, Σπάρτη, Τρίπολη, Γαργαλιάνους, Καλαμάτα, Μεσσηνιακή Μάνη, Ηλεία, Αχαΐα, Αργολίδα, Κορινθία). Γι' αυτό, την περίοδο της εθνικής επαναστατικής δράσης του ελληνικού πληθυσμού διαπιστώνεται ότι τα Κύθηρα είναι ευρέως γνωστά και οικεία στον πληθυσμό της Πελοποννήσου. Ωστόσο, η καταφυγή και από άλλες περιοχές στο νησί πολλών αγωνιστών, λογίων και ιερωμένων, από την εποχή της προεπαναστατικής περιόδου, λόγω της γεωγραφικής του θέσης, πραγματοποιείται κυρίως από τα νότια παράλια της Πελοποννήσου. Παρατηρώ βέβαια ότι η προσφυγή των προσώπων αυτών στα νησιά δεν οδηγούσε απλώς σε ένα αποτέλεσμα στέγασης, περίθαλψης και προστασίας τους. Βαθμιαία ο χώρος των Κυθήρων και των Αντικυθήρων απέβη οιονεί "στρατόπεδο" δράσης των διακινούμενων κοινωνικών, πολιτικών και εθνικών ιδεών της εποχής.¹⁹

Γενικά, είναι γνωστό ότι τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, όπως και τα άλλα νησιά του Ιονίου, χρησιμοποιήθηκαν ως σταθμός και ορμητήριο για επαναστατική δραστηριότητα στην τουρκοκρατούμενη νησιωτική και κεντρική Ελλάδα. Στα Κύθηρα θα καταφύγουν και θα παραμείνουν για μεγάλο ή σύντομο χρονικό διάστημα οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Λάμπρος Κατσώνης, Λάζαρος Κουντουριώτης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Σοφοκλής Οικονόμος, γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, οι Στέφανος και Νικόλαος Οικονόμου, ο γνωστός Γάλλος φιλέλληνας *Joseph Balestra*, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θεσσαλός, ο Ανδρέας Μιαούλης, ο Δημήτριος Μιαούλης, ο Δημήτριος Τσαμαδός, ο Αναστάσιος Κοκκίνης, ο Γεώργιος Προύσκος, ο επίσκοπος Ύδρας και Πόρου Γεράσιμος Ράλλης Σπανός, μετέπειτα

¹⁸ Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Δυτικές ευρωπαϊκές κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο και η σημασία της γεωγραφικής θέσης των Κυθήρων" στο: Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας, ό.π.*, σ. 43 κ.ε. Βλ. του ίδιου, "Εποικιστικές επιδράσεις της Κρήτης στα Κύθηρα (18ος - 19ος αι.)", *Πρακτικά Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο (1996), υπό έκδοση.

¹⁹ Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις των προεστών και των εφημερίων..., 1821 - 1825, *ό.π.*, και C.O. 136, φ. 1339, Καταστάσεις ξένων..., *ό. π.*

Αργολίδος και Κορινθίας, ο αρχιεπίσκοπος Ευβοίας Γρηγόριος Δ΄ "ο Ηπειρώτης" ή "Αργυροκαστρίτης" γνωστός ως ο από Παραμυθίας μετέπειτα Μητροπολίτης Αθηνών, οι επίσκοποι Μοσχονησίων Βενέδικτος και Ηλιουπόλεως Άνθιμος ο Κομνηνός, οι μοναχοί Χρυσάνθος από την Πελοπόννησο και Αγαθάγγελος, ο μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας, και πολλοί άλλοι.²⁰ Οι πρόσφυγες, Έλληνες και ξένοι, σε πολλές περιπτώσεις, κομίζουν συστατικές επιστολές, οι οποίες απευθύνονται σε μονίμους κατοίκους των Κυθήρων ή και σε πρόσφυγες που ήδη είχαν καταφύγει και διέμεναν την περίοδο αυτή στο νησί. Με τον τρόπο αυτό προσφέρονται σε μεγάλο αριθμό αγωνιστών, λογίων και ιερωμένων δυνατότητες ασφαλούς διαμονής αλλά και περιθώρια περαιτέρω δράσης και οργάνωσης των επαναστατικών τους σχεδίων. Πολλοί κλέφτες από την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα συγκαταλέγονται μεταξύ αυτών, ιδίως κατά τη χειμερινή περίοδο.²¹

Από τις καταστάσεις που συνέτασσε η Πολιτική Αστυνομία των Κυθήρων για τους πρόσφυγες κατά τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης, πληροφορούμαστε ότι αυτοί προέρχονταν από την Ιερουσαλήμ, τη Νικομήδεια, το Αϊβαλί, την Ανατολική Ρωμυλία, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, τη Λευκάδα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Άργος, τα Βάτικα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ηλεία, την Αχαΐα (Πάτρα - Αίγιο), την Κορινθία, την Κρήτη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, άλλα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο, τη Δαλματία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και τη Μάλτα.²² Η πλειονότητα, ωστόσο, των προσφύγων προερχόταν από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τη Στερεά και τη Μ. Ασία, ενώ παρατηρούμε ότι η κατάσταση της επαναστατημένης Ελλάδας είχε εύλογα προσδώσει αβεβαιότητα και σε Κυθηρίους που είχαν σποραδικά μεταναστεύσει και ήταν εγκατεστημένοι στα Ιόνια νησιά. Από τη μελέτη των σχετικών πηγών διαπιστώνω ότι μέρος από τους πρόσφυγες ήταν Κυθηριοί μη εποχικοί μετανάστες, που προέρχονταν περισσότερο από τη Μ. Ασία (Σμύρνη). Οι πρόσφυγες αυτοί επέστρεφαν στους συγγενείς τους στα Κύθηρα. Ωστόσο, πολλοί άλλοι Έλληνες, κυρίως γνωστοί και φίλοι των συγκεκριμένων Κυθηρίων μεταναστών των περιοχών,

²⁰ Μ.Κ. Πετρόχειλος, *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*, Αθήνα 1940, σ. 67 - 73. Πβ. Β.Γ. Ατέσης, «Επισκοπικοί Κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ΄ αρχής μέχρι σήμερα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* τ. ΝΣΤ΄ (1974) και ΝΖ΄ (1975), σ. 499, 522, και *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1, 2 και 9.

²¹ *Αυτόθι*, και Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Η κοινωνική και εθνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θεπταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα", *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών*, Τρίκαλα (1996), *υπό έκδοση*. Βλ. Ι.Α.Κ., Φάκελοι εγγράφων σχετικών με τη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού των νησιών των Κυθήρων στην Ελληνική Επανάσταση, 1821 - 1825 περίπου (*αταξινόμ.*). Πβ. C.O. 136, f.1359, *Letter book Residency*, 20 Ιουλίου 1841, και αυτόθι, f. 227 (Miscellaneous Numerical Returns), 1855.

²² C.O. 136, Καταστάσεις ξένων..., ό. π., και Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις - πιστοποιήσεις των προεστών των χωρίων περί της ανάγκης μεταβάσεως προς εργασία, και περί των χαρακτηριστικών των αιτούντων, 1821 - 1826. Βλ. G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700-1863*, ό. π., σ. 200 κ.ε.

που προαναφέρθηκαν, ζητούσαν καταφύγιο πλησίον συγγενικού ή γνωστού και οικείου γενικά περιβάλλοντος, ενός οικείου περιβάλλοντος που στις περισσότερες περιπτώσεις είχε βαθμιαία διαμορφωθεί από την εποχή της ανάπτυξης των εργασιακών σχέσεων των Κυθηρίων με τους κατοίκους των περιοχών αυτών (εποχική ή με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευση). Υπολογίσιμος, ωστόσο, είναι και ο αριθμός και των προσφύγων που καταφεύγουν στα νησιά για να αναζητήσουν προστασία, χωρίς, βέβαια, να υφίσταται συγγενική ή προηγούμενη σχέση γνωριμίας με τους μόνιμους κατοίκους των νησιών των Κυθήρων και Αντικυθήρων.²³

Ο συνολικός αριθμός των εποχικών Κυθηρίων μεταναστών, καθώς και άλλων Ελλήνων, Κυθηρίων και μη, του ελλαδικού χώρου και της Διασποράς, που αναζήτησαν προστασία και βρήκαν καταφύγιο στα Κύθηρα, δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί επακριβώς, επειδή από τις καταστάσεις των τοπικών αρχών και της Πολιτικής Αστυνομίας των Κυθήρων δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ακριβείς αριθμοί ούτε βρέθηκαν, με συστηματικό τρόπο συγκεντρωμένα, αριθμητικά δεδομένα των βρετανικών υπηρεσιών για τον αριθμό των Ελλήνων προσφύγων στα νησιά. Αξίζει όμως να σημειωθεί και η ακόλουθη δυσκολία ως προς τις δυνατότητες ενός ενδεχόμενου προσδιορισμού από τη σημερινή έρευνα του αριθμού των προσφύγων, Κυθηρίων και μη, στα νησιά: Οι εκπρόσωποι της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστοί και εφημέριοι κάθε μεγάλου χωριού ή των συνοικιών της πόλης, πρωτεύουσας του νησιού) μετά λόγου γνώσεως βεβαίωναν ανακριβώς ότι οι καταφεύγοντες στα Κύθηρα ήταν κυθηραϊκής καταγωγής, κι αυτό επειδή ασκούσαν από τις βρετανικές αρχές έλεγχο κατά την άφιξη των προσφύγων στα παράλια του νησιού σχετικά με τους λόγους επιστροφής στην ιδιαίτερη πατρίδα αλλά και τον τόπο της προσωρινής προέλευσης ή της μόνιμης διαμονής τους. Ταυτόχρονα, ερευνούσαν και ενδεχόμενη προηγούμενη επαναστατική ή άλλη δράση των ίδιων ή των αρχηγών των οικογενειών τους στις επαναστατημένες ελληνικές ή άλλες περιοχές από τις οποίες, κατά κανόνα, προέρχονταν. Αρκετά, δηλαδή, μεγάλο μέρος των επωνύμων των προσφύγων που διαβάζουμε στις σχετικές βεβαιώσεις δεν ανταποκρίνονταν στα εντελλόμενα των Βρετανών. Στη θέση τους οι προεστοί και οι εφημέριοι, που είχαν λάβει από τις τοπικές βρετανικές αρχές ειδικές εντολές να ελέγχουν αυστηρά τα πρόσωπα που προσήγγιζαν τα λιμάνια των Κυθήρων και Αντικυθήρων για να αποβιβασθούν σ' αυτά, έγραφαν, σε πολλές περιπτώσεις, επώνυμα υποτιθέμενης κυθηραϊκής καταγωγής, έτσι ώστε να δείχνουν ότι τα καταφεύγοντα στα νησιά πρόσωπα ήταν συγγενικά μόνιμων κατοίκων ή σημείωναν και άλλα ονοματεπώνυμα που, έστω και μόνο παλαιότερα, επιχωρίαζαν στα νησιά.

Η βρετανική διοίκηση, στο πλαίσιο της γνωστής «Ιονικής Ουδετερότητας» των νησιών,²⁴ ήθελε με τον τρόπο αυτό να αποφύγει, για πολιτικούς λόγους, την αύξηση του αριθμού των προσφύγων στα Ιόνια νησιά αλλά και να προλάβει ενδεχόμενες ακρότητες και προκλήσεις που θα εξέθεταν τη Βρετανία και την πολιτική της στη σύμμαχό της Οθωμανική

²³ Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Η ναυτική χρήση των λιμανιών των νησιών του Ιονίου από τον Λάμπρο Κατσώνη και η πολιτική της Ρωσίας και της Βενετίας (1788 - 1792)", *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών* (1996), υπό έκδοση.

²⁴ Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον Αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 43 κ.ε.

Αυτοκρατορία. Οι Βρετανοί γνώριζαν καλά ότι η επέκταση της εθνικής δραστηριότητας των Ελλήνων στον αποικιοκρατικό της χώρο θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην πολιτική της. Παραθέτω, σε υποσημείωση και στην αυτούσια μορφή της γραφής της (εκτός από το πολυτονικό), επιστολή ενός Κυθηρίου, που βρισκόταν στον Κότρωνα της Μάνης το Σεπτέμβρη του 1821 και ήθελε να επιστρέψει στα Κύθηρα. Η επιστολή απευθύνεται προς το διευθυντή της Πολιτικής Αστυνομίας των Κυθήρων, Κυθήριο Ιούλιο Κασιμάτη.²⁵ Οι λεπτομέρειες που περιλαμβάνονται σ' αυτήν, ως ενδείξεις, είναι σαφείς. Γενικά, προκειμένου να επιτραπεί η είσοδος οποιουδήποτε προσώπου στα νησιά, έπρεπε πλήρως να δικαιολογείται η παραμονή του εκτός Κυθήρων πριν ή κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Το περιεχόμενο των επιστολών σε πολλές περιπτώσεις και στα βασικά τους σημεία δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Διαπιστώνεται, δηλαδή, η ύπαρξη εθνικών λόγων και αυτό επειδή τα συγκεκριμένα πρόσωπα δεν μπορούσαν να το δηλώσουν, με αποτέλεσμα υπό το κράτος της πίεσης να δηλώνουν, για να καλυφθεί η απουσία τους από το νησί, διαφορετικά πράγματα. Επίσης, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και όσο διαρκούσε η "Ιονική ουδετερότητα" οι άδειες εξόδου από τα νησιά ήταν περιορισμένης εκτάσεως τις οποίες τα συγκεκριμένα πρόσωπα ενυπόγραφα δήλωναν αφενός ότι τη γνώριζαν, και αφετέρου ότι είχαν πλήρη γνώση των συνεπειών που θα είχε η ενδεχόμενη παράβαση αυτή για τους ίδιους και τα μέλη των οικογενειών τους. Ενδεικτική είναι η δήλωση ενός επώνυμου, του Δημητρίου Μιαούλη, πρόσφυγα την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (1821) στα Κύθηρα, την οποία παραθέτω σε υποσημείωση.²⁶

²⁵ «Ι. Εκλαμπρότατε Αυθέντη Κύριε Ιούλιε Κασιμάτη και επίτροπε της Νήσου Κυθήρων ταπηνός προσκυνώ. με το να εγίρσα από τα αυτόθη πάλην εδώ εις μάνην δια να φονίσω μερικά βόδια τα οποία ήχαν οι Νικοκύρι τους εις την αγέλην καθώς οι σινήθια του τόπου ετουτουνού ήναι, με το να έχουν αρκετά και έχουν ανθρώπους μισθωτούς που τα φιλάτουν, τον οποίον βοδίον ή Νικοκυρή ήτον <...> εις την πολυορκίαν της Τριμπολητζάς και δεν ήτον εδό δια να τα πάρο προς έτι ακόμα δια να στείλλουν και τα βελανίδια δια να πάρο και από αυτά μερικά δια να έρθο εις την πατρίδα μου και εις τον οίκον μου, τώρα όμως, ανελπίστως ανελπίστως ήκουσα και έμαθα ότι με επτεγεολάρησαν και με επρόδοσαν κάποιο κακότροποι άνθρωποι εις την δικαιοσίνην, παρρισιάζοντας ότη επρόσφερα εναντίον της κουτουμάντζας ότη έυγαλα πράγμα και μάληστα τούρκικον, και εις αυτά η δικαιοσίνη δεν αμέλη ευθής εις τούτο να με παιδεύσει κάμνοντας το ήναι μου αυθεντηκόν ως οίκουσα και μάληστα ότι πος εσίντρεξα και εγώ εις την επιορκοίαν, εις ετούτα όλα ληπόν οπού οι κακότροποι άνθρωποι ως άνωθεν με επρόδοσαν αδίκως εις αυτά εγώ δεν ηξεύρο ήηποτα, και μάληστα της επιορκοίας, αλλά ευρίσκομε εδώ εις το σκουτάρη εις το μοναστήρι του αδελφού μου λεγόμενον κότρωνα έχων τας υπιρεσίαις και δουλαίς του μοναστηριού και του συμβοηθού τον αυτόν αδελφόν μου έως οπού να έρθη του σταυρού δια να πάρο τα άνωθεν βόδια ομού με τα βελανίδια, οπού τότε τα περιλαμβάνουν οι νικοκυρί τους από την αγέλην και τα δίδουν όθεν θέλουν, εις ετούτο ληπόν το αναμεταξη ευρίσκομε άρροστος καταπολλά ώστε οπού δεν ήναι δυνατόν μου να έμβο μέσα εις το καίκη από την ασθενίαν μου δια να έλθο εις την πατρίδαν μου φέρνοντας μάληστα και το πράγμα το άνωθεν ως ηποσχήθηκα και όταν ήθελα έλθη εάν ήμουν εις υγιάν ότη ήθελεν η δικαιοσίνη ας έπρατε εις εμέ, αν πιστεύει ομοίως τους προοριθέντας κακοποιούς ανθρώπους ταύτα και ξαναπροσκηνόντας την μένο εις τας προσταγάς της. Κότρωνα 1821 μηνός σετεμβρίου 13. της εκλαμπροτητός της ταπηνός δούλος Ιωάννης Μαλάνος, παπάς έβαλα και έγγραφα» (Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων των Κυθήρων..., ό.π., αταξινόμ.).

²⁶ «Ξεκαθαρίζω εγώ ο υπογεγραμμένος Δημήτρης Μιαούλης ότι θέλοντας να αναχωρήσω από τούτην την νήσον όπου κατέφυγον με τη φαμέλια μου δια τας ταραχάς του αρχιπελάγου, δια να υπάγω να θεωρήσω μερικάς ιδιαίτερας υποθέσεις

Το κλίμα, γενικά, της επαναστατικής κινητικότητας που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης στα νησιά των Κυθήρων και των Αντικυθήρων έλαβε πολυδιάστατη μορφή. Αναφέρω κυρίως τη συμμετοχή Κυθηρίων στα προεπαναστατικά κινήματα του Ελληνισμού, που υλοποιείται με την επάνδρωση των στολίσκων που δραστηριοποιήθηκαν κατά τους δύο ρωσοτουρκικούς πολέμους καθώς και με την περίθαλψη ή και με άλλους τρόπους ενίσχυση πολεμιστών προσφύγων της περιόδου αυτής στα νησιά των Κυθήρων. Οι δύο αυτές κινήσεις αποτελούν τα αφετηριακά σημεία της εθνικής επαναστατικής δράσης του πληθυσμού κατά την προεπαναστατική περίοδο. Σημειώνω ειδικότερα, και αναφορικά με το ζήτημα της παροχής κάθε μορφής ενίσχυσης του προεπαναστατικού αγώνα, τη ναυτική χρήση των λιμανιών του νησιού των Κυθήρων από το Λάμπρο Κατσώνη και τους συμπολεμιστές του καθώς και από άλλους, συνεργαζόμενους με αυτόν, μικρότερους στολίσκους κατά την περίοδο του Β΄ ρωσοτουρκικού πολέμου, όπως και την εθνική ευαισθητοποίηση ντόπιων παραγόντων του νησιού από την προεπαναστατική ήδη αυτή περίοδο. Το "Συμβούλιο του Τσιρίγου" που συγκαλείται, π.χ., στο νησί από το Λάμπρο Κατσώνη υποστηρίζεται από παράγοντες του νησιού, ενώ συμμετέχουν σ' αυτό Κυθηριοί και άλλοι Επτανήσιοι, οι οποίοι ποικιλοτρόπως στήριζαν στο Αιγαίο την επαναστατική δραστηριότητα του Κατσώνη. Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι η Βενετία, μέχρι ενός σημείου, υπέθαλπε τις δραστηριότητες του Κατσώνη στο Αιγαίο και η πολιτική της στο θέμα αυτό ήταν αλληλέγγυα προς την πολιτική της Ρωσίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα αυτό να συμβάλλει στην ενίσχυση των εθνικών αισθημάτων του πληθυσμού.²⁷

Παρατηρώ, ακόμη, ότι η καταφυγή, π.χ., και παραμονή για ορισμένο χρονικό διάστημα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στα Κύθηρα από την Πελοπόννησο το έτος 1806 διεύρυνε τις προϋποθέσεις εθνικής αφύπνισης του εγχώριου πληθυσμού, οι οποίες είχαν θετική έκβαση στα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα για την πορεία της έναρξης και την εξέλιξη του εθνικού προβλήματος. Κατά τη διάρκεια, δηλαδή, της Ελληνικής Επανάστασης γνωρίζουμε ότι καταρτίσθηκε σώμα εθελοντών Κυθηρίων που διαπεραιώθηκε στην Πελοπόννησο, ενώ ομάδες Κυθηρίων μονίμων κατοίκων του νησιού φρόντιζαν να προμηθεύουν σε όλη τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης με τρόφιμα, κυρίως παξιμάδια, όσπρια και άλευρα αλλά και με άλλα χρήσιμα είδη, τα στρατόπεδα του Κολοκοτρώνη στην Πελοπόννησο, όπως φαίνεται από ευχαριστήριες επιστολές του προς επώνυμους Κυθηριούς ή από την αλληλογραφία, γενικά, αγωνιστών της Επανάστασης με πρόσωπα και φορείς

της φαμίλιας μου δια το οποίον έλαβα την άδειαν από τον εκλαμπρ. τοποτηρητήν, υπόσχομαι δια τούτο να μην λάβω κανένα μέρος έμμεσον ή άμεσον καθ' όλον τον καιρόν της απουσίας μου εις το παρόντα πόλεμον της Ελλάδος εναντίον των Οθωμανών καθώς ακόμη και μετά την επιστροφήν μου εις ταύτην την Νήσον. Τούτο θέλει είναι απόδειξις της καλλουμένης ουδετερότητος εις τον άνωθεν πόλεμον» (Ι.Α.Κ., Βεβαιώσεις-πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων των Κυθήρων ..., ό. π., αταξινόμ.).

²⁷ Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον Αγώνα του 1821*, ό. π., σ. 44 κ.ε., και του ίδιου, "Η κοινωνική και η εθνική δράση του Δ. Πύρρου του Θετταλού και η τοπική πραγματικότητα", ό. π. Βλ. του ίδιου, «Η ναυτική χρήση των λιμανιών των νησιών του Ιονίου από τον Λάμπρο Κατσώνη...», ό. π.

εντός και εκτός των Κυθήρων, που ενίσχυαν, με διάφορους τρόπους, την περίοδο αυτή την επαναστατημένη κυρίως Πελοπόννησο.²⁸

Οι πρόσφυγες προέρχονταν κυρίως από μεσαία αστικά στρώματα. Η αλληλεγγύη και η κοινή συνεισφορά απέτελεσαν στις δυσχερείς εκείνες περιστάσεις αποφασιστικούς παράγοντες αντιμετώπισης των δυσκολιών. Αυτό αποτελούσε κοινή ομολογία του πληθυσμού, προσφυγικού και εγχώριου, καθώς και κριτήριο του προσωπικού τους *status*. Από σωζόμενες προφορικές ομολογίες και τη σχετική αλληλογραφία της εποχής αντλούμε την πληροφορία ότι οι πρόσφυγες φιλοξενούνταν κυρίως στις κατοικίες των μόνιμων κατοίκων του νησιού ή στις αγροτοκατοικίες τους ("σπιτάκια"). Ο καθένας, όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν, προσέφερε αυτό που μπορούσε να δώσει στον άλλο. Όσοι θεωρούσαν ότι είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν κάτι συγκεκριμένο, αφιέρωναν χρόνο και δυνάμεις για να συγκεντρώνουν τρόφιμα και άλλα αγαθά και να τα αποστέλλουν στα στρατόπεδα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Οι αδελφοί Αλβανάκη από την πρωτεύουσα του νησιού, Χώρα, με τα ιδιόκτητα πλοιάριά τους μετέφεραν στα λιμάνια της Πελοποννήσου τα τρόφιμα και τα πολεμοφόδια που συλλέγονταν στο νησί από οργανωμένες ομάδες στήριξης του Αγώνα. Μέσω των συχνών αυτών δρομολογίων και της άμεσης επαφής και επικοινωνίας με τους χώρους της επαναστατικής δράσης πραγματοποιούνταν και η αναγκαία διακίνηση του επαναστατικού ανθρώπινου δυναμικού. Οι πράξεις αυτές αναγνωρίζονταν από τις επίσημες διοικητικές αρχές της Επανάστασης και τον ίδιο το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ως έργο εξαιρετικής εθνικής σημασίας. Όσο μάλιστα και αν σε περιορισμένη έκταση διαφαίνεται, μέσα από τις συναλλαγές των αρμοδίων προσώπων και αναφορικά με τις ιδιαιτερότητες της οικονομικής σχέσης, που κατά φυσική αναγκαιότητα διαμεσολαβούσε για να υλοποιούνται οι προθέσεις, οι αποφάσεις και οι πρωτοβουλίες των προσώπων που εμπλέκονταν στην επαναστατική διαδικασία (αγοραπωλησίες, π.χ., πρώτων υλών, πληρωμές ναύλων, κ.ά.), η αστική νοοτροπία και οι σχετικές πρακτικές της, εντούτοις κατά την εμπειρίστατη αυτή περίοδο η χρησιμότητα προσφοράς αυτού του είδους των υπηρεσιών αναγνωριζόταν επίσημα από ηγετικά και άλλα πρόσωπα της Επανάστασης ως εξαιρετικά αναγκαία, πολύ χρήσιμη και σωτήρια.²⁹

Αξιοσημείωτο είναι ότι η μεγάλη εισροή προσφύγων στα Κύθηρα δεν οφειλόταν αποκλειστικά στη γεωγραφική τους θέση ή τη συγκυρία της προγενέστερης εποχικής ή με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευσης.

²⁸ Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον Αγώνα του 1821*, ό. π., σ. 44 κ.ε., και του ίδιου, "Η κοινωνική και η εθνική δράση του Δ. Πύρρου του Θεπταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα", ό.π. Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θεπταλός, που, ως πρόσφυγας την περίοδο αυτή δραστηριοποιείται στα Κύθηρα, στη σύντομη ιστορία του για το νησί και από υλικό που συλλέγει την ίδια περίοδο που διαμένει εκεί, σημειώνει: "...μερικοί καλοί Κυθήριοι έχουν την ευχήν...ότι κατά τούτους τους χρόνους κομίζοντες καθ' εκάστην τροφάς εις την Κορώννην και Μεθώννην, και άλλα κάστρα της Κρήτης και Μωρέως, επρόφθασαν τους φίλους των Τούρκους και δεν απέθαναν από την πείναν, μάλιστα έμειναν και τα κάστρα των εις τας χείρας των έως τώρα". [Γ.Α.Κ., (Γενικά Αρχεία του Κράτους), *Διονυσίου Πύρρου, Ελλάδος Περιήγησις και άλλα* (Συλλογή Βλαχογιάννη), χφ. 51, σ.10.]

²⁹ Γ.Α.Κ., Φάκελοι εγγράφων... για την Ελληνική Επανάσταση, ό. π., και Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον Αγώνα του 1821*, ό.π., σ. 46 κ.ε. (έκδοση εγγράφων).

Καταγράφονται πρόσφυγες που θα καταφύγουν στα νησιά των Κυθήρων και των Αντικυθήρων χωρίς να συνυπάρχει ή να είναι αποκλειστικός λόγος η εποχική ή και η μετανάστευση με μόνιμη εγκατάσταση, εξαιτίας των οποίων συνυφάνθηκαν κοινωνικές σχέσεις και αποτελούσαν, γι' αυτό, χώρο προτίμησης των προσφύγων. Μπορώ, όμως, με βεβαιότητα να υποστηρίξω ότι η περίοδος της εποχικής μετανάστευσης είχε σ' αυτή τη φάση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας αξιοπρόσεκτες κοινωνικές συνέπειες και λειτουργίες. Η γεωγραφική θέση των Κυθήρων συντελούσε αποφασιστικά στην άμβλυνση του προβλήματος και στη γένεση κάποιων άλλων προοπτικών.

Τα Κύθηρα, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης αλλά και των διαφορετικών πολιτικών συνθηκών υπό το καθεστώς της ξένης, μη οθωμανικής, κυριαρχίας σ' αυτά, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα άλλα νησιά του Ιονίου, θα δεχθούν πρόσφυγες, αγωνιστές, λογίους, λαϊκούς και ιερωμένους, από την προεπαναστατική ήδη περίοδο.³⁰ Ο αριθμός τους θα πυκνώσει, όπως ήταν αναμενόμενο, από την πρώτη κιάλας περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Σ' αυτή τη φάση ο άμαχος πληθυσμός (γυναικόπαιδα και ηλικιωμένοι άνδρες) υπερτερεί, ενώ δε διαφεύγει της προσοχής μου ότι ικανός αριθμός πολεμιστών και λογίων προσφύγων ή και πολλών άλλων προσώπων, που ποικιλοτρόπως συμμετέχουν στη στήριξη και την επίλυση του εθνικού προβλήματος, παρεπιδημούν στα νησιά των Κυθήρων και Αντικυθήρων, επειδή θεωρούν ότι αυτά διαθέτουν πρόσφορο έδαφος για περαιτέρω οργάνωση της επαναστατικής τους δράσης αλλά και ενίσχυση, με ποικίλους άλλους τρόπους, του Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας [αποστολή τροφίμων στην Πελοπόννησο (κυρίως παξιμάδια, όσπρια, άλευρα και ρύζι), εξασφάλιση πολεμοφοδίων, ηθική και υλική στήριξη οργανωμένων ομάδων αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης που βρίσκονταν στο νησί ως πρόσφυγες ή είχαν καταφύγει για οργάνωση και σχεδιασμό επαναστατικής δράσης, εκπαίδευση, στέγαση και περίθαλψη προσφύγων, κ.ά.].

Από τη σχετική αλληλογραφία της εποχής, τις καταστάσεις της Πολιτικής Αστυνομίας των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, τα ποικίλα έγγραφα της Αστυνομίας και των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστών και εφημερίων) τεκμηριώνεται αναμφίβολα ο θετικός ρόλος του φαινομένου της εποχικής μετανάστευσης στην πολλαπλή συμμετοχή τόσο του εγχώριου πληθυσμού όσο και των προσφύγων της περιόδου αυτής στην Επανάσταση. Η αντιμετώπιση των ποικίλων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, που είχαν μοιραία προκύψει, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού προσφύγων στα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, κατά ένα μεγάλο μέρος επιτυγχάνεται στη βάση των συνθηκών και των προϋποθέσεων υπό τις οποίες λειτούργησε η εργασιακή σχέση της εποχικής μετανάστευσης μεγάλου μέρους του εγχώριου πληθυσμού με τη γενέθλια γη των προσφύγων.³¹

³⁰ Γ.Ν. Λεοντοίνης, «Δυτικές ευρωπαϊκές κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο και η σημασία της γεωγραφικής θέσης των Κυθήρων», *ό. π.*, σ. 53 κ.ε.

³¹ Κρίνω σκόπιμο να παραθέσω ενδεικτικά τέσσερις βεβαιώσεις (τηρείται η γραφή, εκτός από το πολυτονικό, των χφ. σημειώσεων) των εκπροσώπων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστών - εφημερίων) σχετικά με το πρόβλημα της αναχώρησης ή της επιστροφής στο νησί των Κυθηρίων, εποχικών και με μόνιμη εγκατάσταση, μεταναστών.

Αναφέρω, ωστόσο, ότι το οικονομικό αυτό πρόβλημα είχε επιδεινωθεί, εξαιτίας του ότι τα Κύθηρα δεν είχαν "δεχθεί" κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης μόνο Έλληνες πρόσφυγες. Οι βρετανικές αρχές είχαν επιτρέψει, ύστερα από αίτημα και συνεννόησή τους με την Υψηλή Πύλη, την είσοδο στα νησιά του Ιονίου Τούρκων προσφύγων από την Πελοπόννησο, οι οποίοι μεταφέρονταν σ' αυτά, με ναυλωμένα πλοία και με μέτρα υψηλής προστασίας από τη βρετανική διοίκηση των νησιών. Όπως διαπιστώνεται για τα Κύθηρα, την ασφάλεια και τη συντήρηση παραμονής των Τούρκων προσφύγων ανελάμβανε, κατά το μεγαλύτερο μέρος, η βρετανική διοίκηση των Κυθέρων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία φρόντιζε να αποστέλλει στις βρετανικές αρχές, τις πιο πολλές φορές όμως ακαίρως, ορισμένα χρηματικά ποσά σε οθωμανικό νόμισμα τα οποία ωστόσο δεν κάλυπταν τα έξοδα συντήρησης των Τούρκων προσφύγων, γεγονός που προκαλούσε σε μεγάλο βαθμό βασικές ελλείψεις τροφίμων στην ντόπια αγορά. Η διείσδυση, επιπλέον, με τον τρόπο αυτό, Τούρκων προσφύγων στα νησιά δημιούργησε πολλά αιματηρά και άλλα επεισόδια μεταξύ των δύο αυτών εθνοτήτων και θρησκευτικών ομάδων των διαβιούντων στα Κύθηρα.

Μέσα, ακόμη, από τη διερεύνηση του φαινομένου της εποχικής μετανάστευσης των Κυθηρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές αναδεικνύεται η πολλαπλή συμμετοχή της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και του εφημεριακού κλήρου καθώς και των οργάνων της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστών και εφημερίων) στην Ελληνική Επανάσταση.³² Αυτό, όμως, απετέλεσε αντικείμενο έρευνας σε άλλες μου

I. Πιστοποιούμε καθαρώς και ακριβώς την δικαιοσύνην ημείς οι υπογεγραμμένοι, ότι ο Χαραλάμπης στάθης παπαγεωργίου από χωρίον μυλοπόταμον, από απερασμένον καιρόν ήλθεν από σμύρνην με την φαμελείαν του εδώ εις την πατρίδα με μεγάλην δυστυχίαν και αθλείαν κατάστασιν, φεύγωντας από τον φόβον των τουρκών γυμνός και ανυπόδοτος, και μην ημπορώντας να κυβερνήση την φαμελείαν του, επήγε εις διάφορα ταξίδια δια να κυβερνηθή, και δια το ακατάστατον του καιρού, πάντοτε ήλθεν με δυστυχίαν, καθώς και τώρα όπου ήλθεν και ευρίσκεται εις την κουρεντίνα, οπού υστέριτε σχεδόν και τον επιούσιον άρτον, τόσον αυτός ωςάν και η φαμελεία του, και με το να διάγει πτωχίαν και δυστυχίαν μεγάλην, του δίδετε το παρόν υπογεγραμμένον. 26 Ιουνίου 1823 του εδόθη. Γρηγόριος ιερομόναχος λογοθέτης και αρχιερατικός επίτροπος της περιοχής Μυλοποτάμου βεβαιώνω, Γεράσιμος ιερομόναχος τζιμέρι εφημέριος του αγίου σόζωντος βεβαιώνω, Γεώργιος στρατηγός προεστός, του μηλοποτάμου βεβαιώνω.

II. Πιστοποιούμε καθαρώς ημείς οι κάτωθεν υπογεγραμμένοι, ότι ο τζαννέτος καρίδης υιός του γεώργη μποβολά από χωρίον μυλοπόταμον, ευρισκόμενος εις σμύρνην με την γυναίκα του, και με το να ακολουθήσι η σύγχησις και η καταδρομή από τους τούρκους εις όλους τους ρωμαίους, από τον φόβον τον πολύν οπού έλαβεν ο ριθείς τζαννέτος, άφησε την γυναίκα του και έφυγε δια να γλυτώσι την ζωήν γυμνός και δυστυχισμένος, και μην έχωντας πως να ζήσι από την δυστυχίαν του πατρός του, απέρασεν εις τον μωρέαν δια να δουλεύσι εις το θέρος να εβγάλη την ζωοτροφίαν του, και πάλιν εκεί του ήλθεν άλλη δυστυχία, διατί ότι και αν εκαζάντισε τον έγδυσαν οι μανιάται και του επήραν και τα ρούχα του, και τώρα ήλθεν εις την πατρίδα γυμνός και δυστυχής κατά πολλά, και εις πίστωσησιν της αληθείας του δίδεται το παρόν υπογεγραμμένον. Εδόθη 29 Ιουλίου 1822. Γρηγόριος ιερομόναχος λογοθέτης, και αρχιερατικός επίτροπος της περιοχής μυλοποτάμου βεβαιώνω, θεοδορίς ταμπάκης επιστάτης της περιοχής μιλοποτάμου βεβεόνο ως άνωθεν.

III. Πιστοποιούμε καθαρώς στην δικαιοσύνην, ότι ο κυριάκος γληγοράκις παπακωνσταντί, όστις ευρίσκεται τώρα εις την κουρεντίνα, ήλθεν εδώ εις την πατρίδα μας δια να ησυχάσι από ταις δυστυχίαις και κατατρεγμούς οπού του ακολούθησαν, και δια ξηράς και θαλάσσης, από κλέπτας και κακοποιούς ανθρώπους, αφίνοντάς τον σχεδόν ολόγυμνον, οπού δεν έχει ούτε

μελέτες.³³ Το φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης είναι ένα θέμα που επέλεξα να αναπτύξω στο συνέδριό σας επιθυμώντας να σημειώσω, με την ευκαιρία αυτή, ότι αυτό ως υπόθεση επιστημονικής εργασίας εντάσσεται σε εκείνα που ιδιαίτερω μου είχαν ελκύσει την προσοχή κατά το χρόνο ενός αρχικού σταδίου επιτόπιας έρευνας και μελέτης σε αρχεία του εσωτερικού και του εξωτερικού, όταν εκπονούσα τη διδακτορική μου διατριβή.³⁴ Κύριος στόχος της εισήγησης αυτής ήταν η ανάδειξη κυρίως του φαινομένου της εποχικής μετανάστευσης των Κυθηρίων προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές ως βασικού συστατικού της ιστορικής εκείνης συγκυρίας, η οποία συνδυαστικά με άλλους, βασικούς επίσης, παράγοντες, συνέβαλε αφενός στην άμβλυνση του προσφυγικού προβλήματος στα νησιά των Κυθήρων και των Αντικυθήρων κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και αφετέρου στην πολλαπλή συμμετοχή των μόνιμων κατοίκων τους και των προσφύγων της περιόδου αυτής στα δρώμενα της Ελληνικής Επανάστασης. Στους στόχους, επίσης, της ανακοίνωσης αυτής περιλαμβάνεται η εξέταση και άλλων παραμέτρων του φαινομένου της εισχώρησης των προσφύγων της περιόδου αυτής στην κοινωνία των νησιών των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, καθώς αυτό σε τοπικό επίπεδο εκτείνεται και σε πολλά άλλα επίπεδα, όπως, το πολιτισμικό, το εκπαιδευτικό καθώς και

τον επιούσιον άρτον δια να κυβερνηθή, ταύτα ιξεύρωμεν με την συνήδεσίν μας, και εις πίστωσιν της αληθείας δίδωμεν το παρόν υπογεγραμμένον δια την ασφάλειαν. μυλοπόταμον εδόθη 10 Ιουλίου 1822. Γρηγόριος ιερομόναχος λογοθέτης και εσωτερικός επίτροπος της περιοχής μυλοποτάμου βεβαιώνω Θεοδορίσ ταμπάκης επιστάτης της περιοχής μιλοποτάμου βεβεονο.

IV. Πιστοποιούμεν καθαρώς ημείς οι υπογεγραμμένοι, ότι ο Ιωάννης μαλάνος του γεωργίου, και γεώργιος μεγαλοκονόμος του λέου παούρι, είναι ολίγος καιρός οπου αναχώρισαν από την πατρίδα μας εδώ, και εδιάβηκαν εις το μέρος της σμύρνης και ανατολής δια να δουλεύσουν να ζήσουν και να ευγάλουν και τα χρέη τους, και κάμνοντας εκεί ολίγον καιρόν αφού αναχώρισαν από την πατρίδα, έτυχαν τα συμβεβηκότα και ταραχαίς του καιρού και ακαταστασίας και έφυγαν από εκεί διωγμένοι, φοβερισμένοι και κατατρεγμένοι με φόβον μέγαλον, πεινασμένοι και δυστυχισμένοι να έλθουν εις την πατρίδα, μόλις οπου εγλύτωσαν την ζωήν, και ούτε εις το σπίτι τους ήυραν καν τον επιούσιον άρτον, αλλά διάγουν πολύν δυστυχίαν με την φαμελείαν τους, ταύτα ιξεύρωμεν και μαρτυρούμεν με την συνειδησίς μας, και δίδομεν το παρόν μας υπογεγραμμένον δια χειρός μας. μυλοπόταμον εδόθη 1821 σεπτεμβρίου 18. Γρηγόριος ιερομόναχος λογοθέτης και πνευματικός πατήρ έγγραφα και βεβαιώνω ως άνωθεν ανδρέας στρατηγός προεστός μιλοποτάμου εβεωνον ότη υνοθενλ υνεποχη. (I.A.K., Βεβαιώσεις - πιστοποιήσεις των προεστών και εφημερίων..., ό.π., αταξινόμ.).

³² I.A.K., Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του "Ιονίου Κράτους", της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και άλλα έγγραφα και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των Ιονίων νησιών, 1821 - 1827 (αταξινόμ.). Βλ. Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Το πρόβλημα των προσφύγων στα Κύθηρα από την Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης", στο: Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 535 - 558, και του ίδιου, "Η κοινωνική και η εθνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θεπταλού στα Κύθηρα", ό. π..

³³ *Αυτόθι*, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700-1863*, ό. π., σ. 190-192, και του ίδιου, "Εποικιστικές επιδράσεις της Κρήτης στα Κύθηρα...", ό. π.

³⁴ *Επιτόπια έρευνα* 1975 - 76, και G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History, 1700 - 1863*, ό. π., σ. 183 κ.ε.

σε εκείνο της κοινωνικής φροντίδας και πρόνοιας του εγχώριου πληθυσμού των νησιών των Κυθήρων.³⁵

³⁵ Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Η κοινωνική και η εθνική δράση του Δ. Πύρρου του Θεσσαλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα", *ό. π.*